

نقد مختصری از تحقیقات علمی و پژوهشی

در رابطه با تاریخ دولت

«چغتائیان مغول در آسیای مرکزی»

دکتر لقمان بایمتاف

چنگیزخان کسانى را به حضور پذیرفته است (از کتاب جامع التواریخ).

۱- تحقیقات محققین شوروی سابق

تحقیق و بررسی تاریخ عهد مغول در علم تاریخ‌نگاری و شرق‌شناسی شوروی سابق یکی از موضوعات مهم به شمار می‌آمد و در رابطه با این موضوع تحقیقات ارزنده‌ای صورت گرفته است. از آنجا که نقد و بررسی تاریخ مغول در بسیاری از آثار و پژوهش‌های شرق‌شناسان شوروی انجام شده است در این مقاله سعی می‌کنم تحقیقات و پژوهش‌هایی را که در دهه‌های اخیر تالیف شده به طور مختصر مورد بررسی و نقد قرار دهم. در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم در اتحاد جماهیر شوروی سابق راجع به تاریخ امپراتوری چنگیزخان تحقیقات مختلفی انجام شد که از جمله بعضی از آثار دانشمندان به مسائل تاریخ سیاسی و اجتماعی دولتهای مغولی اردوی زرین، ایل‌خان‌ها، جلایرها و چغتائیان و... اختصاص یافته بودند.

آثار و.ز.بیری یف، و.ل.ایگروف، و.و.تری پاولوف، یو.و.سویچف و دیگر دانشمندان در این رابطه کم اهمیت نیستند.^۱ در بررسی مسائل تاریخ دوره مغول در آسیای مرکزی، خدمات چشمگیری آ.د. چخویویچ، ل.و. استریوا، ی.آ. داوودوویچ، س. خطیبی و دیگران انجام داده‌اند.^۲ ضمن اینکه در زمینه منبع‌شناسی تاریخ ملل آسیای مرکزی تحقیقات و انتشارات «آ.د. چخویویچ» متخصص مشهور شوروی جای مخصوصی را به خود اختصاص داده است. او مولف مجموعه آثار مهمی است که مسائل اقتصادی و اجتماعی را در فرمانروایی مغولها بررسی می‌کند.^۳ آثار آ.د. چخویویچ وقف بخارایی قرن چهاردهم که در آنها به شکل تطبیقی اهمیت منابع مستند درباره تاریخ آسیای مرکزی دوره مغول نشان داده شده‌اند را نیز می‌توان در شمار آثار منبع‌شناسی علمی بحساب آورد.^۴

مشاهدات با ارزشی درباره تاریخ مناسبات اقتصادی قرون ۷-۸ ه در آثار دیگر آ.د. چخویویچ نیز وجود دارند.^۵ آثار ل. و. استریوا درباره تاریخ اولوس چغتای ونهضت سربداران سمرقند که براساس منابع مهم و اسناد تاریخ نوشته شده‌اند از اهمیت علمی زیادی برخوردار هستند.

تحقیقات نشان می‌دهند که درباره موضوع مورد بحث ما تا به حال بطور همه جانبه و کامل علاقمندی به تحقیقات باقی مانده است؛ صرفنظر از به وجود آمدن آثار دیگر بعد از، ل. و. استریوا بر اساس مللارک غنی منبع‌شناسی نشان می‌دهد که قشر فوقانی حکمرانان مغول در قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی مثل سابق با متکی شدن بر تجربه سنتی نسبت به سنت کشاورزی اهالی بومی قبل از همه نسبت به

تاجیک‌ها بطور خصمانه رفتار می‌کردند. ل. و. استریوا بعد از پرفسوران ای. پ. پتروشفسکی و ع. ع. علی‌زاده نشان می‌دهد که اعیان بادیه نشین مغول، کشاورزان بومی و اهالی شهری را مورد چپاول وحشیگرانه قرار می‌دادند.^۶

در نتیجه سیاست خانهای مغول برای تضعیف مرکزیت به طوری که ل. و. استریوا خاطر نشان می‌کند بطرز فلاکت باری در زندگی اجتماعی و اقتصادی شهرهای ماوراءالنهر و خراسان انعکاس یافتند.^۷

بنظر مال. و. استریوا در ارتباط با انحلال اولوس چغتایان مغول درباره آنچه که مبارزه بین فتوالمهای کوچ‌نشین و اهالی بومی ماوراءالنهر خوانده می‌شود و علت اصلی انحلال دولت «چغتایان» شد نتیجه مهمی می‌گیرد.^۸

نتایج و مشاهدات او در شکل‌گیری نقطه نظرات دیگر تاریخ نگاران شوروی تاثیر چشمگیری داشت و طرفداران زیادی که از آنها کاملاً پیروی می‌کردند بدست آورد.^۹

درباره تاریخ سرباران سمرقند اثر آ. م. گوریویچ نیز اهمیت خاصی دارد.^{۱۰} تجزیه و تحلیل مفصل این اثر به قلم سالیف^{۱۱} تعلق دارد. با حمایت از نقطه نظر سالیف درباره این مسئله خاطر نشان می‌کنیم که قضاوت‌های مهم گوریویچ درباره روند حوادث و علل جنبشهای سرباران نشان می‌دهد که مولف بحد کافی و به خوبی تاریخ آن دوره را نمی‌داند و آثار و مقالات مؤلفین مختلف درباره منطقه بودن تاریخنگاری را که به صورت غیر حرفه‌ای مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌داد، ارزیابی می‌کرد.

باید متذکر شد که فقدان تعیین دقیق علمی - آکادمیک تاریخ جنبش سرباران فقدان سازمان‌دهی‌های دقیق در تشریح خصوصیات اساسی جنبشهای ملی - آزادیبخش، فقدان جنبه حکمفرمایی مغولها بر ملتهای مطیع، همه اینها مشکلات زیادی برای خواننده از همان جملات نخست مقاله بوجود می‌آورند. بخشی از این مشکلات به تاریخ قرن سیزدهم بر می‌گردد.^{۱۲} تحقیقات ل. و. داوودویچ فقط در مملکت سکه‌شناسی محدود نمی‌شود بلکه بر اساس منابع کتبی و باستان‌شناسی زندگی اقتصادی شهرهای آسیای مرکزی را بعد از تاخت و تاز مغول عمیق‌تر و مشخص‌تر می‌نماید.

طبق نظر وی زندگی اجتماعی - اقتصادی ماوراءالنهر در قرن سیزدهم سه مرحله را پشت سر گذاشته است.^{۱۳} مبداء مرحله اول و دوم با «قرولتای» امپراتوری سال ۱۲۵۱ میلادی ارتباط داشت.^{۱۴} به نظر مولف در مرحله دوم زمان زندگی شهری و تجارت پولی داخلی و ضرب سکه در بیشتر شهرهای آسیای مرکزی رشد یافتند. با ارزیابی که در قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی ای. ا. داوودویچ کرده است^{۱۵} هم عقیده هستیم.

در حقیقت اصلاحات پولی مسعود بیک نقش فوق‌العاده‌ای را برای احیای اقتصاد در آسیای مرکزی بعد از تاخت و تاز مغول ایفاء نمود. انتشار متن و ترجمه وقف بخارایی^{۱۶} در سال ۱۲۹۹ م. موجب عمیق‌تر شدن معلومات ما درباره زندگی اقتصادی دوره مغول می‌شود. این مدرک با «پیش‌گفتاری» که در آن بر اساس منابع کتبی (تاریخی) تجزیه و تحلیل وضعیت اجتماعی - اقتصادی بخارا و حومه آن در سالهای ۱۲۹۹ - ۱۳۳۰ م. ارائه داده می‌شود، شروع می‌گردد. نویسندگان پیش گفته (آ. که. آرنس، آ. ب. خالداف، د. د. چخویویچ) با تجزیه و تحلیل این منابع از جمله متن فرمان و احکام وقف با نتیجه کلی ای. ا. داوودویچ موافق هستند.^{۱۷}

آثار ل. و. استریوا درباره تاریخ اولوس چغتای و نهضت سرباران سمرقند که بر اساس منابع مهم و اسناد تاریخی نوشته شده‌اند، از اهمیت علمی زیادی برخوردار هستند

ل. و. استریوا بر اساس مدارک غنی منبع‌شناسی نشان می‌دهد که قشر فوقانی حکمرانان مغول در قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی مثل سابق با متکی شدن بر تجربه سنتی نسبت به سنت کشاورزی اهالی بومی قبل از همه نسبت به تاجیک‌ها بطور خصمانه رفتار می‌کردند

تحقیقات س. خطیبی منابع مستند ایرانی درباره تاریخ اجتماعی اقتصادی خراسان (قرون ۸ - ۷ هـ / ۱۴ - ۱۳ م.) برای تحقیق در زمینه حیات اقتصادی و اجتماعی این منطقه ارزش فوق‌العاده دارد. مؤلف بر اساس منابع مستند این دوره اطلاعاتی را درباره تاریخ اجتماعی - اقتصادی کشاورزی و سیاسی خراسان در زمان مغولها ذکر می‌کند.^{۱۸} مؤلف با تجزیه و تحلیل حقایق، اطلاعات مهمی درباره مالیات، گروه‌ها و اصطلاحات مربوط به آنها را ذکر نموده است. اصطلاحات فنی، اجتماعی، سیاسی و کشاورزی دوره مغول که در مفاهیم آنها اختلافاتی در میان محققین وجود دارد، در این اثر انعکاس یافته‌اند.^{۱۹} در عین حال س. خطیبی نشان می‌دهد که سیاست دولت مغول در خراسان به بهره‌گیری هر چه بیشتر از درآمد اهالی ایالات تسخیر شده معطوف شده بود. این سیاست باعث کساد در اقتصاد کشاورزی و در پی آن رکود اقتصادی شد. همچنین مانع احیاء شهرها و روستاها و رویهمرفته کندی پیشرفت جامعه فتوالمی گردید.^{۲۰}

نتایج مولف درباره سیاست مالیاتی حکمرانان مغول در خراسان خیلی جالب است. او می‌نویسد که بعد از استیلا مغولان و ایجاد دولت «یلخانهای مغول» (سالهای ۱۳۲۸ - ۱۳۶۱ م) در زندگی اقتصادی و سیاسی کشور مخصوصاً در امور مالیاتی - دارائی هرج و مرج حکمفرما بود. به نظر س. خطیبی سیستم اجاره‌گیری توسط کوچ‌نشینان تسخیر شده بود. بعد از ای. پ. پتروشفسکی، س. خطیبی جنأ نشان می‌دهد که در زمان مغولها مالیاتهای سنتی و جدیدی وظایفی با حقوق معین شده زیاد وضع شده بودند و به منظور افزایش درآمد صندوق دولتی به استیلاگران مغول از بنیادهای قدیمی و محلی استفاده می‌کردند.^{۲۱}

رویه‌مرفته اثر س. خطیبی اهمیت بسیاری دارد. زیرا به

بررسی علمی منابع مستند جدید پرداخته و امکانات وسیعی را برای تشریح ساختار اجتماعی - اقتصادی آسیای مرکزی و ایران در زمان مغولها ارائه می‌کند.^{۲۲}

تحقیقات د. ابراهیم اف نیز در بررسی تاریخ دولت «چغتای» دارای اهمیت علمی بسیاری است.

با معرفی آثار این مؤلف همچون تحلیل منبع‌شناسی در مطالعه و بررسی تاریخ و ادبیات جغرافیایی اسلامی قرون وسطی بایستی خاطر نشان کرد که از یک طرف مشاهدات به حد کافی مفصل نویسنده و از طرف دیگر تجزیه و تحلیل عینی در ارزیابی حوادثی که در دولت مغول در قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی روی داده بود از امتیازات آن محسوب می‌شود.

تحقیقات محققین غیر روسی:

مؤلفین غربی نیز توجه فوق‌العاده‌ای به موضوع تاریخ مغول دارند. در سالهای اخیر آثاری از پ. بیویال، ج. بویلی، د. آیلون، ت. آلسن، بیاتریسمانز و دیگران، که بر اساس مدارک واقعی و معتبر هستند و در مطالعه و بررسی زمینه‌های مختلف مغول‌شناسی معتبر محسوب می‌شوند، بوجود آمده‌اند.^{۲۳}

بعضی از مسائل تاریخ دولت مغول در آسیای مرکزی توجه محققین ایرانی را نیز به خود جلب کرده است. در این رابطه، تحقیقات دانشمند شناخته شده ایران یعقوب آژند درباره تاریخ سرباران خراسان جلب توجه می‌کند.^{۲۴} مولف تاریخ جنبش سرباران خراسان را در گستره وسیع حوادث مشخصی در قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی مطالعه و بررسی می‌کند. تفکر درباره شرایط لازم برای قیام، جریانات حوادث، ایندولوژی قیام‌کنندگان و غیره برای بررسی تاریخ سرباران سمرقند نیز جالب است. گذشته از این، محقق ایرانی در فصل مخصوصی از کتاب خود، تاریخ سرباران سمرقند را نیز تشریح می‌کند.^{۲۵} رویهمرفته تحقیقات یعقوب آژند برای تاریخ مغول در آسیای مرکزی اهمیت زیادی دارند.

همچنین لازم است تحقیق شمیرین بیانی را که در سه جلد چاپ شده و به تاریخ روابط متقابل خان‌های مغول با روحانیون مسلمان اختصاص دارد خاطر نشان کرد.^{۲۶} مولف مسائل تاریخ مذهب را از جمله موضوعات دارای اولویت زمان مغول به حساب می‌آورد. در نتیجه گستردگی مسائل مطرح شده و غنی بودن حقایق اعلام شده این تحقیقات در حقیقت برای مطالعه و بررسی تاریخ اجتماعی - مذهبی دولت مغول اهمیت اساسی دارد. در اثر مذکور، اطلاعات منابع مختلف درباره عقاید مذهبی استیلاگران مغول، قبل از همه خان‌های آنان بطور مفصل بررسی می‌شوند؛ نقش اسلام در زمان فرمانروائی بیگانگان خوب تشریح شده و فعالیت بعضی اشخاص روحانی زمان مغول و غیره بررسی و تحلیل گشته است. مؤلف با بررسی اوضاع سیاسی قرون ۸ - ۷ هـ / ۱۴ - ۱۳ م. سعی می‌کند نفوذ شخصیت‌های دولتی اسلامی (حاکمان، وزرا، حاجبها و غیره) را بر خط مشی سیاسی قائلان‌ها و خان‌های مغول آشکار سازد.

رویه‌مرفته شمیرین بیانی در این اثر، مسئله روابط متقابل اسلام و مغل‌ها را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده این سطور قبلاً این آثار را مورد بررسی قرار داده‌است. باید خاطر نشان کرد تحقیقات عمومی که به بررسی ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دولت‌های شرق قرون وسطی اختصاص دارند،

برای درک صحیح و ارزیابی جریان اجتماعی - اقتصادی قرون ۸ - ۷ هـ / ۱۴ - ۱۳ م. ماوراءالنهر و خراسان نیز اهمیت ویژه‌ای دارند. چنین آثار مشابهی از تاریخ‌دانان شرق‌شناس شوروی و غربی در بررسی مجموعه مسائلی که جنبه اجتماعی - اقتصادی دارند بسیار مورد استفاده واقع شده‌اند.

همانطور که ذکر شد، تاریخ‌دانان و شرق‌شناسان، مباحث معینی را در مطالعه و بررسی تاریخ دوره مغول در آسیای مرکزی مورد نظر قرار داده‌اند. لیکن نظریاتی را که هم میهنان شرق شناس ما مطرح کرده‌اند به سنجش حقایق و انجام اصلاحات در منابع اولیه نیاز دارند.

تاکنون بررسی عمیق و کاملی از تاریخ «چغتایان مغول» صورت نگرفته است؛ اکثریت محققین به تحلیل تطبیقی حقایق اکتفا کرده‌اند. یا نمونه‌های تاریخی جنگاکنای مطرح ساخته‌اند. در تاریخ نگاری غیر شوروی از جمله در تاریخ نگاری ایران تاریخ «چغتایان مغول» مورد بررسی خاص واقع نشده است.

بررسی مختصر تاریخ نگاری و تحقیقات نوین، به محققین امکان می‌دهد که بطور واضح تر گروهی از مسائلی را که قابل مطالعه و بررسی عمیق هستند تعیین کند. مسئله اینست که باید مضمون و اسلوب تحقیقات بعدی تاریخ دوره مغول در آسیای مرکزی را مشخصاً تعیین کرد. از جمله اولین وظایف تعیین جریانات عمده توسعه داخلی، تحولات شکل‌های مالکیت و بنیادهای کشاورزی و غیره هستند. بررسی مسائل و ارزیابی تغییر مکان قبایل مغولی - ترکی و تاثیر آنها در زندگی کشاورزی و ساختار اجتماعی خود این کوچ‌نشینان از جمله این موارد است. در این ارتباط مشکلات زندگی شهری و جنبه روابط متقابل بین اهالی شهری و کوچ‌نشین بعد از استیلای مغول تا ایجاد دولت تیموریان را بایستی حل و فصل نمود.

بررسی تاریخ فرهنگ آسیای مرکزی و ایران در زمان مغولها اگرچه تاریخ دیرینی دارد لیکن تجمع تدریجی حقایق، تکمیل روشهای علمی و روش‌شناسی مسائل پیچیده زیادی در مقابل متخصصین قرار داده است. اینگونه مسائل مانند دگرگونی تاریخی و فرهنگی در قرون ۸ - ۷ هـ / ۱۴ - ۱۳ م، تغییرات فرهنگ مادی و معنوی در کشورهای تسخیر شده شرق اسلامی توسط مغولها؛ مبارزه دو تمدن (کوچ‌نشین و شهری)؛ مسائل زندگی شهری؛ مسائل روابط متقابل فرهنگی ملت‌های آسیای مرکزی با کشورهای همسایه (از جمله چین) که جزء امپراتوری مغول بودند و غیره مسلماً مشمول تجزیه و تحلیل عمیق تری که رابطه مستقیمی با تاریخ ۸ - ۷ هـ / ۱۴ - ۱۳ م آسیای مرکزی دارند، می‌باشد.

نتیجه:

هر چند علاقه محققین نسبت به تاریخ امپراتوری‌های مغول همیشه قابل توجه بوده است. لیکن اینکه «ماوراءالنهر» جزء امپراتوری چنگیزخان محسوب می‌شده توجه متخصصین را بیشتر جلب می‌کند. اما واقعیت‌های تاریخ سیاسی اجتماعی منطقه، در دوره مورد بررسی توسط محققین زیادی در متن کلی تاریخ حکومت مغولها بیان شده است. دانشمندان شرق‌شناس به هیچ وجه مقیاس‌های تجاومغولها و سیاست آنها را در سالهای بعدی یکسان ارائه ندادند. اهداف استراتژیک و روش‌های آنها آشکار نکرده و صرفاً مراحل مختلف و نتایج نهائی اعمال سیاسی تمدن شهری و کوچ‌نشینی را بطریق مختلف تعبیر و تفسیر کرده‌اند.

پی‌نوشتها:

1. piriev V.Z. Gosudarstvenniy stroy i sistema upravleniya V Azerbayddzane pri khulaguidakh i Dzarairidakh. Baku,1988; Egorov V.L.Gosudarstvennoe i administrativnoe ustroystvo Zolotoy Ordi __ Vopr.ist.,1972 ,N:O, 2,S.33__ 42,
2. Stroeve L.V. Bor'ba kochevoy i osedloy znati v chagataiskom gosudarstve v pervoy polovine XIVV. __ pamyati academica Ignatiya yulianovicha Krachkovskogo. sbornic statey . L.,1958, o.206 __220; Stroeve L.V. scrbedari samarkanga __ uch.Zap. Len __ go Gosud __ go universiteta, seriya vostokovedch. nauk.Vip. I. L.,1949 ,S.270 __ غیره 281
3. chekhovich O.D. Bukharskiy vakf. XIII veka. __ NAA, 1967 ,S.74 __ 82,
- 4.Chekhovich O.D. Bukarskie dokumenti XIV veka. Tashkent, 1965.
- 5.Chekhovich O.D.K istorii Krest'yan Bukhari XIUV. __ IAN,Uz. SSR, ser. Dbsh. nauk, 1959,No1, S.71 __ 76
6. stroeva L.V.Voznikovnie gosudarstva Timura. __ UZL.GU, istoriya i filologiya stran Vostoka. NO128 Vip. 3.L.,1952,S.65: stroeva L.V. Bor'ba Kochevoy i osedloy znati,s. 207 __ 210
7. Stroeve L.V. serbederi samarkanda, s. 280 __ 281.
- ۸ - همان ماخذ، ص ۲۸۱
- ۹ - مقایسه شود با Gofurov B.G. Taddziki. kn.II. Dushanbe, 1989, S. 212 __ 217.
- 10.Gurevich A.M.O classovoy bor'be v samarkande v 1365 __ 1366gg. __ TGPBYZ SSR.T.I. Tashkent, 1935 , s.25 __ 32
11. saliev O. Ob oshibkakh, dopushennikh A. M.Gurevi __ chem v ego stat'e O classovoy bor'be vsamarkande v 1365 __ 1366 gg. __ TGPB yz SSR. T.I. __ Literaturniy Uzbekistan, 1936, kh.4,S.124 __ 133.
12. Davidovich E.A.Denedznoe khozyaistvo sredney Azii posle mongol'skogo zavoevaniya i reforma masudbeka. XIIIv.M.,1972.
- ۱۳ - همان ماخذ، ص ۱۵۱ - ۱۲۷
- ۱۴ - همان ماخذ، ص ۱۲۵ - ۱۲۷
- ۱۵ - همان ماخذ، ص ۱۵۱ - ۱۴۱
16. Bukharskiy vakf XIIIv. faksimile.izd. teksta. per.s.arabi persid, vved. i komment. A.K. Arends, A.B. Khalidova, O.D. chekhovich.M.,1979.

۱۷ - همان ماخذ، ص ۱۸ - ۱۷

18. Khatibi S. persidskie documental'nie istochniki po sotsial'no __ ekonomicheskoy istorii Khorasana XIII __ XIV vv. Ashkhabad, 1985.

۱۹ - همان ماخذ، ص ۸۷ - ۱۴

۲۰ - همان ماخذ، ص ۱۲۶

۲۱ - همان ماخذ، ص ۱۲۸ - ۱۲۷

22. ibragimov N. ibn Battuta i ego puteshestviya po sredney Azii. m.,1988.

23. Alinge C.Mongolische Gesetze. Dars tellung desgeschriebenen mongolischen Rechts. Leipzig,1934; Allsen Jh. T.Mongol imperialism in the policy of Granda Qan Monqe in china, Russia and Islamic Lands. Los Angeles, London, Berkeley, 1988; Ayalon D. The Great Yasa of chingis Khan. Qreexamination. (part A)// studia Islamica, 1971,N33,pp.97-140 ;(part B)// Studia Islamica, 1971 , N34,pp. 151-180 ;(Part C1) // Studia Islamica, 1972, N36,pp.113-158; (Part C2)// Studia Islamica, 1973, N38, pp. 107-156;

Burth F. Nomads of South Persia. Olso- London, New-York, 1964, Bausani A. Religion under the Mongols// Cambridge History of Iran. Vol.5. Cambridge, 1968, pp. 538-549; Beatrise Fobez Manz. The rise and rule of Temurlane. Cambreidge, 1989; Boyle J.A.Dinastis and Political History of IL-Khans// The Cambridge History of Iran. Vol.5 Cambridge, 1968, pp.303-422; Browne E.A. history of Persian literature under Tartar dominion. Cambridge, 1920' Byell P.Sino-Kitan administration in MonogolBukhara. // Journal of Asian History, 1979, Vol.13, N2 pp.121-151; Gellner E. The Great of Chingiz-Khan and Monogollaw in the ilkhanate.// Bulletin of the school of Oriental and African Studies, Vol.49, N1. 1986, pp.136-176;

Grousset R.The Empire of the steppes. A History of Central Asia. NewBrunswick, 1970; Lambton A. K. S. Landlord and Peasant in Persia. London, 1953.

۲۴ - آژند یعقوب. قیام شیعی سربداران. نشر گسترده تهران، ۱۳۶۴؛ آژند، یعقوب. قیام‌های مردمی در قرن هفتم و هشتم هجری. کتابهای شکوفه، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۵؛ و غیره

۲۵ - همان، ص ۲۳۰ - ۲۱۹

۲۶ - بیانی شیرین. دین و دولت در ایران عهد مغول. جلد اول از تشکیل حکومت منطقه‌ای مغولان تا تشکیل حکومت ایلخانی. مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۲؛ بیانی. شیرین. دین و دولت در ایران عهد مغول. جلد سوم. سیاست ایلخانان در جهان اسلام، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۵؛